

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt / Vol: 6, Sayı/Issue: 5, 2017

Sayfa: 2475-2493

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[31-08-2017] – [22-11-2017]

Muhammed İkbal Ve Mehmed Ākif'in Düşüncesinde Kur'an*

Davut ŞAHİN

Yrd. Doç. Dr., Kırıkkale Üniversitesi, İslâmî İlimler Fakültesi
Asst. Prof., University of Kırıkkale, Faculty of Islamic Sciences

Orcid ID: 0000-0001-7759

sahdavut@hotmail.com

Öz

Bu makalede, Muhammed İkbal ve Mehmed Ākif'in Kur'an birikimi, Kur'an'a yaklaşımları ve âyetleri yorumlama biçimleri incelenecektir. İlk olarak şiirlerinde kullandıkları Kur'an kelimeleri esas alınarak Kur'an birikimleri ortaya konacaktır. Kur'an'a bakışları ise bu hususta müracât ettikleri Cemâleddin Efgâni ve Muhammed Abduh'un yaklaşımları bağlamında işlenecektir. Çünkü İkbal ve Ākif'in Kur'an'a bakışlarında Efgâni ve Abduh'un yaklaşımlarıyla örtüşen yönler bulunmaktadır. Bu iki mütefekkirin âyetleri yorumlama biçimleri ise manzum tefsirlerden ve diğer yorumlardan örneklerle açıklanacaktır. Görebildiğimiz kadarıyla Kur'an'a vâkıf olan bu iki mütefekkir, Kur'an'ı kendilerine iniyormuşçasına okumuşlar, bu bakış açısıyla âyetleri yorumlayarak onu yaşadıkları çağa taşımaya çalışmışlardır.

Anahtar Kelimeler: İkbal, Ākif, Kur'an Kelimeleri, Kur'an'a Müracât, Güncel Yorumlar.

Qur'ân In The Thoughts Of Muhammed Ikbal And Mehmed Akif

Abstract

In this article, Muhammed Ikbal and Mehmed Akif's Qur'ân knowledge, their approach to Qur'ân and their interpretation style of verses will be examined. First, their Qur'ân knowledge will be manifested based on the Qur'ân words which they used in their poems. Their look to Qur'ân will be examined in the context of Cemâleddin Efgâni and Muhammed Abduh's approach, who they have applied regarding to this matter. Because there are similar aspects in the look of both groups to Qur'ân. Their interpretation styles of verses shall be explained with examples from written verse commentaries and other interpretations. As far as we could see, these two reflective person who have a grasp of Qur'ân, have read Qur'ân as if it is being revealed only to themselves, tried to carry it to the era they live by interpreting the verses with this point of view.

Keywords: Ikbal, Akif, Qur'ân Words, Application to Qur'ân, Current Interpretations.

* Bu makale araştırmacı tarafından, "3 Ülke 3 Düşünür: Mehmet Ākif Ersoy, Muhammed İkbal, Bahtiyar Vahapzade Uluslararası Sempozyumu"nda sözlü olarak sunulan ve basılmayan "Muhammed İkbal ve Mehmed Ākif'in Düşüncesinde Kur'an" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

Giriş

Muhammed İkbal (ö.1938) ve Mehmed Ākif (ö.1936) ülkemizde sanat, şiir ve diğer açılardan karşılaştırılmıştır.¹ Ancak görebildiğimiz kadarıyla bu iki mütefekkirin Kur'an birikimleri, Kur'an'a yaklaşımları ve âyetleri yorumlama biçimleri karşılaştırmalı olarak işlenmemiştir. Bu iki mütefekkirin Kur'an birikimlerini görmek için kullandıkları Kur'an kelimelerine bakılabilir. İkbal ve Ākif'in özellikle şiirde Kur'an kelimelerini kullandıkları ve bu kelimeler vasıtasıyla okuyucuya mesaj verdikleri görülür. Öte yandan bu iki mütefekkir, Kur'an'a yaklaşımlarında İslamcılık hareketinin öncüleri olan Cemâleddin Efgānī ve Muhammed Abduh'dan etkilenmiştir. Çünkü İslamcılık hareketinde esas olan kaynağa dönüş fikri, İkbal ve Ākif'te de vardır. Onların âyet yorumları güncel meselelere ve sorunlara çözüm üretme şeklinde karşımıza çıkar. Bunun en güzel örneği de yaptıkları manzum tefsirde görülür.

1. Kur'an Birikimleri

İkbal ve Ākif'in eserlerinde bulunan Kur'an kelimeleri, Kur'an'a vukufiyetine ve bu husustaki birikimlerine dair fikir verir niteliktedir. Onlar işledikleri konuya uygun olarak şiirlerinde, Kur'an'da adı geçen Peygamberlere ve Kur'an kelimelerine yer verirler. İsimlerini zikrettikleri Peygamberlerin Kur'an'da anlatılan özelliklerine telmihte bulunurlar. Örneğin İkbal *Benlik ve Toplum* adlı eserinde başta Peygamberimiz² olmak üzere Hz. Ādem,³ Hz. Mūsā,⁴ Harūn,⁵ Hz. Nūh, Eyyūb⁶ Yūsuf⁷ ve Hz. İbrahim'e yer verir.⁸ Burada İkbal'in Hz. Yusuf'un Kur'an'daki anlatımına ilişkin atfı vermek istiyoruz. İkbal İhlas suresinin 2. ayetine ilişkin olarak Hz. Yusuf'u örnek verir. Ayet, Allah'ın hiçbir şeye muhtaç olmadığını, her şeyin O'na muhtaç olduğunu bildirmektedir. İkbal Müslümanlara hitaben der ki, "Alçak kişilerin elinden rızık arama. Sen, Yusuf'sun, kendini ucuza satma".⁹

¹ Ali Yıldırım, "Süreç Felsefesinin Tanrı Anlayışının Mehmet Akif Ersoy'un Tanrı Anlayışı ile Karşılaştırılması", Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, C:8, S:2, 2013, ss.1-15. Mehmet Ākif üzerine yapılan çalışmalar için bkz. Yusuf Turan Günaydın, "Mehmet Ākif Ersoy Kaynakçası (1911-2007)", *Karakter Ābidesi ve Bir Çiğlık Olarak Mehmet Ākif Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 12, (2008): 659-751; Muhammed İkbal'in Kur'an tasavvuru için bkz. Celal Türer, "Muhammed İkbal'in Kur'an Tasavvuru," *Diyanet İlmi Dergi* 46, (2010): 63-78. İkbal hakkında yapılan diğer çalışmalar için bkz. Ahmet Albayrak, "Türkçede Muhammed İkbal", *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbal Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 17, (2013): 553-607.

² Muhammed İkbal, *Benlik ve Toplum* (çev. Ali Yüksel, İstanbul: Birleşik Yayınları, 1999) s. 31, 36, 95, 98, 110 vd.

³ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 123, 177.

⁴ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 27, 80, 84, 109, 134; İkbal ayrıca Kur'an'da Hz. Musa ile özdeşleşen Tur, asa, yed-i beyza, gibi isimlere atıfta bulunur. İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 67, 136.

⁵ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 134.

⁶ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 30.

⁷ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 68, 169.

⁸ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 81, 104, 173.

⁹ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 169.

Burada o, Müslümanların, Hz. Yusuf'u örnek alarak ihtiyaçlarını yalnız Allah'a bildirmelerini istemektedir. Yusuf suresinde anlatıldığı üzere bir kadın Hz Yusuf'la birlikte olmak ister ve dediğini yapmazsa onu zindanla tehdit eder. Hz. Yusuf ise "Rabbim bana zindan bunların istediklerinden daha hayırlıdır" der.¹⁰ İşte İkbal Müslümanların el açma, rızık isteme hususunda Hz. Yusuf'u örnek almalarını, böylece yalnız Rabblerine yönelmelerini istemiş olmaktadır.

Ākif ise *Safahat*'ında Hz. İbrahim,¹¹ Hz. Mūsā,¹² Hz. Dāvūd,¹³ Rūhullah¹⁴ yani Mesih (Hz. 'İsā) ve Uzeyr'i¹⁵ zikreder. O da İkbal gibi şiirinde ismine yer verdiği peygamberlerin çoğu zaman Kur'an'da öne çıkan yönlerine atıfta bulunur. Örneğin Ākif, *Şark* adlı şiirinde doğu toplumlarında gördüğü olumsuz manzara karşısında hayrete düşerek Allah'a şöyle seslenmektedir: "Bu iklimin mi İbrahim'e yol gösterdi ecrāmı."¹⁶ Ākif bu ifadesinde el-En'ām süresi 75-79 ayetlerinde anlatılan Hz. İbrahim'in yıldızlardan hareketle Allah'a yönelmesine telmihte bulunmakta, bu topraklarda yaşayan Müslüman toplumun geçmişe layık olmayan durumundan duyduğu üzüntüyü dile getirmektedir. Aynı zamanda Kur'an hafızı olduğunu bildiğimiz Ākif, Peygamberlerin Kur'an'da anlatılan yönlerini şiirde işleyerek Kur'an'a vukufiyetini ortaya koymuştur. Tabiatıyla bu şiiri okuyan kimsenin buradaki mesajı görebilmesi için söz konusu Peygamber'in Kur'an'da anlatılan yönlerini bilmesi gerekir.

Şimdi bu iki mütefekkirin kullandığı Kur'an kelimeleri üzerinde duralım. Önce yazdıklarını Kur'an güneşinden bir zerre ve o denizden bir katre olduğunu düşünen¹⁷ İkbal'in ele aldığı kelimeleri görelim. Türkçe'ye *Benlik ve Toplum* adıyla tercüme edilen eserinde yer verdiği Kur'an kelimelerinin bir kısmı şunlardır: "lā teşrib (Yusuf 12/92),¹⁸ tunfikū (Āl-i 'İmrān 3/ 92),¹⁹ 'alleme'l-esmāe, subbhānellezī esrā (Bağara 2/31, İsrā, 17/1),²⁰ innī cā'ilun (Bağara 2/30),²¹ husnu'l-meāb (Āl-i 'İmrān 3/14),²² ummu'l-kitāb (Āl-i 'İmrān 3/7),²³ yedullāh (Fetiḥ 48/10),²⁴ kun (Yāsīn 36/82).²⁵

¹⁰ Yusuf, 12/33.

¹¹ Mehmed Ākif Ersoy, *Safahat* (nşr. Orhan Okay ve Mustafa İsen, Ankara: DİB Yayınları, 1992), s. 383.

¹² Ākif, *Safahat*, s. 107, 355.

¹³ Ākif, *Safahat*, s. 383, 429.

¹⁴ Ākif, *Safahat*, s. 383.

¹⁵ Ākif, *Safahat*, s. 216.

¹⁶ Ākif, *Safahat*, s. 383. (ecrām: cisimler, yıldızlar demektir.)

¹⁷ Ebu'l-Hasen en-Nedvī, *İkbal'in Mesajı* (çev. Yusuf Işıcık, İstanbul: Birleşik Yayınları, 1999), s. 48-49.

¹⁸ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 57.

¹⁹ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 56.

²⁰ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 57.

²¹ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 34.

²² İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 53.

²³ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 60, 65, 82.

²⁴ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 62.

Kitābullāhu, davasına işhad eylediğini²⁶ ifade eden Ākif ise *Safahat'*ında Kur'an'ın şu kelimelerine yer verir: *lā yus'el* (Enbiyā 21/23),²⁷ *leyse li'l-insāni illā mā se'ā* (Necm 53/9),²⁸ *ellezī haleka'l-meve ve'l-hayāte* (Mülk 67/2),²⁹ *kābe kavseyn* (Necm 53/9),³⁰ *fe'fū 'anhum ve's-teğfirlehum* (Āl-i 'İmrān 3/159),³¹ *be'suhum beynehum şedīd* (Haşr 59/14),³² *vettekū fitneten lā tuşibennellezīne* (Enfāl 8/25),³³ *elest* (A'raf 7/172),³⁴ *bunyānun merşūş* (Sāff 61/4),³⁵ *tevekkelnā* (A'raf 7/89; Yunus 10/85; Mumteħine 60/4; Mülk 67/29),³⁶ *sufehā* (Nisā 4/5),³⁷ *lā ħavfun aleyhim* (Bakara 2/38, 62 ve diğeri),³⁸ *kulhuvellāhu eħad* (İhlāş 112/1),³⁹ *le 'amruk* (Hicr 15/72),⁴⁰ *yedullāh* (Fetiħ 48/10),⁴¹ *mālike'l-mulk* (Āl-i 'İmrān, 3/26).⁴²

İkbāl ve Ākif Kur'an kelimelerini ve āyetleri genelde muhataba belli mesajlar verme amacıyla kullanır. Şiir dili/üslubu elbette āyetlerin kullanımında etkili olmuştur. Şiirde lafız mana uyumu önemli⁴³ olduğuna göre kullanılan kelime, kullanıldığı yerin bağlamına uygun olmalıdır. Ancak alıntı yapılan kelimenin anlamı ve Kur'an'daki bağlamı bilinmezse çoğu zaman söz konusu kelimenin şiirdeki anlamı kolay anlaşılamayacaktır. Burada İkbāl'in şiirde kullandığı bir Kur'an kelimesini ele alalım: Tāhā

²⁵ İkbāl, *Benlik ve Toplum*, s. 64, 152,162. Benlik ve Toplum'da geçen diğeri Kur'an kelimeleri için bkz. Davut Şahin, "Muhammed İkbāl'in Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri," *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, (2014): 21-22.

²⁶ Ākif, *Safahat*, s. 259, 351.

²⁷ Ākif, *Safahat*, s. 14.

²⁸ Ākif, *Safahat*, s. 21, 165.

²⁹ Ākif, *Safahat*, s. 34.

³⁰ Ākif, *Safahat*, s. 207.

³¹ Ākif, *Safahat*, s. 219. Āyetin meāli şiirde, metni ise dipnotta yer almaktadır.

³² Ākif, *Safahat*, s. 232. Āyetin meāli şiirde, metni ise dipnotta yer almaktadır.

³³ Ākif, *Safahat*, s. 232. Āyetin meāli şiirde, metni ise dipnotta yer almaktadır.

³⁴ Ākif, *Safahat*, s. 255.

³⁵ Ākif, *Safahat*, s. 259.

³⁶ Ākif, *Safahat*, s. 259; Āyetlerde "tevekkelnā" ifadesi "Allah'a dayanma" anlamında mü'minden beklenen bir tavidir. Ancak Ākif genelde bu kelimeyi Müslümanların yanlış anladıklarını ifade etme bağlamında kullanmıştır.

³⁷ Ākif, *Safahat*, s. 309; Ākif'in "sufehā" kelimesini kullandığı bağlama baktığımızda "aklı olmayana malı, parayı vermeme" anlamındadır. Bu anlamıyla kelime işaret edilen āyette yer almaktadır. Ancak Kur'an'da bu kelime aşāğulayıcı ifade olarak da kullanılır (Bakara 2/13; A'raf 7/155).

³⁸ Ākif, *Safahat*, s. 352. Ākif, bu āyeti "*lā ħavfe aleyhim*" şeklinde vermekte ve Ya'kub kıraatine göre bu şekilde okunması gerektiğini söylemektedir.

³⁹ Ākif, *Safahat*, s. 354.

⁴⁰ Ākif, *Safahat*, s. 429.

⁴¹ Ākif, *Safahat*, s. 145.

⁴² Ākif, *Safahat*, s. 163; Ayrıca Ākif Kur'an ifadelerinin anlamlarına da yer vermiştir: *bilenlerle bilmeyenlerin bir olmadığı* (Zümer 39/9), *zulmetle nūrun, ehyā ile emvātın bir olmadığı* (Fātır 35/20, 22), Ākif, *Safahat*, s. 121. *Yehūd'un Uzeyr'e, Nasārā'nın Mesih'e ibnullah dediği* (Tevbe 9/30) Ākif, *Safahat*, s. 216. *Allah'ın "Kesmeyiniz rüh-i rahmetinden ümid" buyurduğu* (Zümer 39/53), Ākif, *Safahat*, s. 234.

⁴³ İsmail Durmuş, "Şiir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), c. XXXIX, s. 144.

sûresi 120. âyetteki, *lā yeblā* ifadesini İkbâl, *Benlik ve Toplum* adlı eserinde “Benliği Terbiyenin Aşamaları” arasında zikrettiği “İlahi Niyabete Boyun Eğmek” başlığı altında zikreder. Bu kelimenin geçtiği yerde o, insana şöyle seslenmektedir:

Cihan durdukça onu (cihanı) süsleyen sensin.

“Lā yeblā” mülkünün hükümranı sen olacaksın⁴⁴.

Bu sözlerin şiirdeki bağlamına baktığımızda İkbâl bu hitabı, “kötülüğe sevk eden nefse boyun eğmeyen, onun güdümüne girmeyen insana”⁴⁵ yapmaktadır. “*Lā yeblā*” kelimesi, “*bitmeyen tükenmeyen*” anlamına gelir.⁴⁶ Bu bilgiler, “*lā yeblā*” kelimesinin şiire kattığı anlamı, daha doğrusu okuyucuya verdiği mesajı tespit etmek için yeterli olmamaktadır. Bize göre “bitmeyen tükenmeyen” ifadesinin aynı zamanda Kur’an’da hangi bağlamda kullanıldığının bilinmesi gerekir. Tâhâ sûresinde yer alan bu kelime, şeytanın Hz. Âdem ve eşine “*ebedî mülkü*” sözde vaat etmesi bağlamında geçmektedir. İkbâl burada Hz. Âdem ve eşinin şeytanın kışkırtmasıyla ebedî mülkten mahrum olmasını dikkate alarak muhataba “*Şeytanın güdümünde olan nefis-i emmâre seni değil de, sen onu yönetebilirsen vaat edilen mülkün (ebedi cennetin) sahibi olacaksın.*” demek istemiştir. Eğer şiiri doğru anladıysak diyebiliriz ki, İkbâl, “*lā yeblā*” kelimesini şiire yerleştirirken kelimenin muhatabını, anlamını, şiirde ve Kur’an’da geçtiği bağlamı dikkate almıştır. İkbâl şiirinde Kur’an kelimelerini kullanışına dair bir örnek daha vermek istiyoruz. Mütefekkirimiz zekâtın insanı kazandırdığı erdemlerden bahsederken Âl-i İmran sûresi 92. Ayetteki *tunfikû* kelimesini şiirine alır. Ayet; “Sevdiğiniz şeylerden sarf etmedikçe iyiliğe erişemezsiniz. Her ne sarfederseniz Allah onu bilir” denilmektedir. İkbâl diyor ki, “Zekât verirsen mal biriktirme ihtirasın ölür. Zekât ile eşitlenmeyi öğrenirsin. “*Tunfikû*” emrine uy ve ruhunu yücelt. Parayı dağıt ve sevgileri kazan.⁴⁷ Şiirinde Kur’an kelimelerini kullanan şâir, belli bir birikimle ve bir amaç doğrultusunda o kelimeyi kullanır. Bu kullanımla o, kanaatimizce, şiirin söz varlığını zenginleştirmeyi, etki gücünü artırmayı, şiir vasıtasıyla Kur’an mesajını okuyucuya iletme amaçlar.

Şimdi de Âkif’in Kur’an kelimelerini şiirde kullanışına örnek verelim. O, Müslümanların yaşadıkları felaketleri Allah’a arz etme bağlamında Enbiya sûresinin 23. ayetindeki *la yus’el* kelimesini şiirine taşır. Ayet, Allah’ın, yaptığından sorumlu tutulamayacağını, insanların ise yaptıklarından sorguya çekileceğini bildirmektedir. Burada Âkif, Allah’a hitaben, “Sendense eğer çektiğimiz bunca devâhî, Kimden kime feryad edelim söyle ilâhî! *La yus’el*’e binlerce suâl olsa da kurban, İnsan bu muammalara dehşetle

⁴⁴ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 57.

⁴⁵ “Kötülüğe sevk eden nefsin güdümüne girmeyen” şeklinde verdiğimiz ifade, İkbâl’in şiirinde “nefsi emmare devesine binen” olarak yer almaktadır. Bkz. İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 56.

⁴⁶ Muhammed Mahluf, *Kelîmâtü’l-Kur’an* (Beirut: Dâru İbn Kesir, 2002/1423), s. 183.

⁴⁷ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 56.

nigehbân."⁴⁸ Âkif adeta Allah'a, "Senin hikmetinden sual olmaz. Ancak insan Müslümanların yaşadıklarına da hayretle bakmaktan kendini alamıyor" diyerek yakınmaktadır. Bu örnekler Âkif ve İkbâl'in Kur'an birikimlerinin gerçekten ileri düzeyde olduğunu göstermektedir.

2.Etkilendikleri Şahıslar ve Kur'an'a Bakışları

İkbâl ve Âkif'in Kur'an'a yaklaşımlarında Cemâleddin Efgânî (1838-1897) ve Muhammed Abduh'un (1849-1905)⁴⁹ izleri görülür. Bu yüzden bu başlık altında önce Kur'an'a bakışlarında Efgânî ve Abduh etkisi işlenecektir. Sonraki başlıklarda ise Kur'an'a bakışları ve âyetleri yorumlama biçimleri ele alınacaktır.

a. Kur'an'a Bakışlarında Efgânî ve Abduh Etkisi

İkbâl ve Âkif İslamcı şâir ve mütefekkir olarak kabul edilir.⁵⁰ Bilindiği üzere Efgânî ve öğrencisi Abduh, İslamcılık hareketinin öncüsüdür. Onlar Kur'an'ı incelemiş ve sorunların çözümünü direkt Kur'an'da aramışlardır. Efgânî'ye göre Kur'an'da; devlet yönetimi, yöneticilerin görev ve sorumlulukları gibi insanî meselelerden, dünyanın oluşumu büyük patlama... gibi kozmolojik meselelere kadar pek çok konu hakkında açık veya kapalı, geniş veya özet, genel yahut özel bilgilere işaret vardır; bunları doğru anlamak, aklın ve ilmin kesin verilerine uygun olarak yorumlamak gerekmektedir.⁵¹ Muhammed Abduh da Kur'an'ı bir hidâyet kaynağı, dînî ve mânevî rehber olarak görmüştür.⁵² Ona göre Kur'an, insanı gerçek mutluluğa götüren,

⁴⁸ Âkif, *Safahat*, s. 14; Şiirde geçen "devâhi ve nigehbân" sırasıyla felaketler, seyreden anlamına gelmektedir.

⁴⁹ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1 Metinler Kişiler* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), s. 17.

⁵⁰ İsmail Kara, Âkif'i "Türkçü İslamcı" olarak nitelendirmiştir. Bkz. İsmail Kara, "Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul: İletişim Yayınları, tsz, c. V, s. 1409; Ayrıca Âkif'in başyazarlığını yaptığı Sebilürreşad dergisi İslamcılık akımının yayın organı olarak kabul edilir. Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi 1*, s. 17; İkbâl'in İslamcılık düşüncesine ilişkin bir çalışma için bkz. Erkilet, Alev. "Muhammed İkbâl'de İslamcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdîyetçilik İcmâ ve Benlik Temelli İslâmî Diriliş Programı", *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 17, (2013): 71.

⁵¹ Hayrettin Karaman, "Efgânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994), c. X, s. 461, (Hâtrât, s. 149, 151 vd'den naklen); Efgânî'nin Kur'an'a yaklaşım konusunda İslamcılar etkileyişi için bkz. Işık Yanar, "Yirminci Yüzyıl İslam Düşüncesine Mehmet Âkif'in Katkıları", *Karakter Âbidesi ve Bir Çiğlık Olarak Mehmet Akif Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 12, (2008): 130; Cemaleddin Efgânî ile aralarında görüş ayrılıkları olsa da diğer İslamcı mütefekkir Seyit Ahmet Han (1817-1898), Kur'an'ı İslam'ın yegâne kaynağı olarak görür. Mehmet Paçacı, *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?* (İstanbul: Klasik Yayınları 2012), s. 166-167.

⁵² Muhammed Abduh ve Reşid Rıza, *Tefsiru'l Menâr* (Kahire: Daru'l-Menâr, 1366/1947), c. I, s.17; Krş. Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar* (çev. Halilrahman Açar, Ankara: Fecr Yayınları, 1993), s. 51; Muhammed Abduh ve Reşid Rıza'nın yönetime ilişkin Kur'an'ı kaynak edinmeleri ve şurâ içerikli ayetleri yorumlayışları için bkz. Tuğrul Tezcan, *Kur'an'da Şurâ Kavramı ve Çağdaş Yorumları* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010), s. 184-188.

hakki bâtıldan ayıran, faydalı ve zararlı şeyleri tek tek bildiren hidâyet meşalesidir.⁵³ Onun birinci önceliği insanların ilmî ve ahlâkî seviyelerini yükseltip ictimâî durumlarını düzeltmektir.⁵⁴ Esaslarına uyulduğunda adalet teessüs eder ve cemaat âdil bir nizama kavuşur, onun emirlerine bağlanıldığı sürece sosyal barış ve huzur gerçekleşir.⁵⁵

İkbal ve Âkif'in yazılarında Cemâleddin Efgânî'nin etkilerini görmek mümkündür. Her şeyden önce bu iki mütefekkir Efgânî'den övgüyle söz eder ve onu rehber kabul eder. İkbal *İnsanın Benliği, Hürriyeti ve Ölmezliği* başlıklı konferansında Efgânî'yi, ufku geniş, tecrübeli büyük bir âlim ve lider olarak takdim etmektedir.⁵⁶ "Kur'an âlemi" olarak ifade ettiği Kur'anî ilkeleri ve bu ilkelerin içeriğini onun rehberliğinde belirlemektedir. İkbal'e göre "Kur'an âlemi"; insanın halifeliği, Allah'ın hükümrancılığı, mülkün Allah'a aidiyeti ve hikmetin büyük hayır oluşu olmak üzere dört başlıktan oluşur. Bunların her biri Kur'an âyetidir, aynı zamanda İkbal'in düşüncesinde yer alan (benlik, fakr, ilim gibi) konuların temelidir.⁵⁷ Ayrıca İkbal ruhlar âlemindeki seyahatini anlattığı *Utarid Feleği* adlı şiirinde iki kişinin cemaatle namaz kılışını konu edinir. Onlardan biri seyyidlerin seyyidi Efgânî'dir ve namazı o kıldırılmaktadır. Diğerisi ise ona tabi olan Türklerin reisi Said Halim Paşa'dır.⁵⁸

Âkif de Efgânî'yi şarkın yetiştirdiği en yüksek fitratlardan biri kabul eder. Düşüncelerinde İkbal gibi ona başvurduğu görülür. O, *Safahat'*nda Müslüman toplum için âcil çözüm üretme üzerine Efgânî ve öğrencisi Abduh'u karşılıklı konuşturur. Bu konuşmada Efgânî, söz konusu sorunun çözümü için inkılâbı, teoriye önelemekte; Abduh ise yeni bir medrese tesis edip Efgânî gibi insanlar yetiştirmeyi önermektedir. Âkif de Abduh'un çözüm önerisine katılmaktadır.⁵⁹ Âkif burada Efgânî'nin inkılâp önerisini kabul etmemiş gözükse de benimsediği çözüm, Efgânî gibi insanların yetiştirilmesi olduğu için yine Efgânî'yi tercih etmiş olmaktadır. Toplumun sorunları ve onların çözümü hususunda Abduh ve Efgânî ile aynı kaygı taşıyan Âkif, Efgânî'nin yöntemini değil mücadelesini benimsemiş olmaktadır.

Âkif, Abduh'u Efgânî'den feyz alan, ölmüş yüreklere yiğitlik aşıl原因an kişi olarak tanıtmaktadır. O, bununla da yetinmeyip bu iki zat hakkında söylenenlere cevap vermekte, onların savunusunu yapmaktadır. Âkif,

⁵³ Muhammed Abduh, *Tevhid Risâlesi* (çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yayınları, 1986), s. 85.

⁵⁴ M. Said Özervarlı, "Muhammed Abduh," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005), c. XXX, s. 484.

⁵⁵ Abduh, *Tevhid Risâlesi*, s. 185.

⁵⁶ Muhammed İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu* (çev. Ahmet Asrar, İstanbul: Birleşik Yayınları, tsz.), s. 136.

⁵⁷ Muhammed İkbal, *Câvidnâme* (çev. Annemarie Schimmel İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999), s. 206-226.

⁵⁸ İkbal, *Câvidnâme*, s. 182-183.

⁵⁹ Âkif, *Safahat*, s. 374.

Efgānī'ye "Mülhid idi, nübüvvete inanmazdı" şeklinde yakıştırılan sözlerin, itham ve karalamadan ibaret olduğunu söylemektedir. Aynı şekilde o, Abduh için "Zühdü ilmi nispetinde değildi" şeklinde yapılan değerlendirmeye karşı çıkmaktadır. O bu hususta şöyle demektedir:

"Zühdü ilmi nisbetinde olmayabilir. Ancak merhum bütün hayatını itikâf ve nevâfil ile geçirseydi, İslam âlemine daha mı faydalı olurdu? Mösyö Hanutov (Hanotaux)'a karşı çıkıp Batıdaki milyonlarca Müslümanın hukukunu müdafaa etmesi zannımca asırlarca nâfile ibadet etmesinden daha hayırlıdır. Fazlını, irfanını, ikbalini ve şöhretini çekemediğimiz yahut tefekkür tarzını kendi meşrebimize uygun görmediğimiz kimseleri gözden düşürmemiz çok kolay oluyor. Ancak İslam memleketlerinde bu çok yaygın. Arabistan'da en büyük adam Vahhabi, Türkistan'da Farmason, Acemistan'da dinsiz yahut Babi. Bu unvan ile tanıtılan Müslümanların birçoğu Müslümanlığı, Müslümanları müdafaaaya hayatını adanmış ümmetin büyükleri ve milletin fedakârlarıdır."⁶⁰

Şimdi de İkbal ve Ākif'i İslamcılık akımında öne çıkan yöntem açısından ele alalım. Bilindiği üzere bu ekolün yaklaşımında ön plana çıkan husus, kaynağa dönüş fikridir. Söz konusu kaynağın birincisi Kur'an'dır. İkbal ve Ākif'in Kur'an'ı başucu kaynağı olarak kabul ettiklerini biliyoruz. Örneğin İkbal, şiir yazarken Kur'an'ı yanına alır, her gün birkaç kez ona müracaat ederdi.⁶¹ Ākif de Kur'an'ın kelime anlamlarına ağırlık veren ve özlü bir tefsir olan *Celâleyn*'i daima yanında taşır, onu Kelam-ı Kadîm gibi defalarca okur,⁶² yazılarında ve konuşmalarında ondan ilham alırdı. Onların bu yönelişleri, İslamcı olarak isimlendirilen mütefekkirlerin kaynağa dönüş çağrısını akla getirmektedir.

Bu iki mütefekkirin İslamcılardan etkilendiğini gösteren diğer bir husus, İslamcıların, kaynağa dönüş fikrinin diğer ayağını oluşturan "asr-ı şaadet İslam'ına dönüş" fikrini benimsemiş olmalarıdır. Gerçekten de İkbal ve Ākif, bu ekole nazire yaparcasına asr-ı saâdet döneminde öne çıkan isimlere sıkça atıfta bulunurlar. Örneğin İkbal, *Benlik ve Toplum* adlı eserinde, Hz. Ömer,⁶³ Ebü Zer,⁶⁴ Hâlid (b. Velid),⁶⁵ Hz. Ali,⁶⁶ Ebü Bekir, ⁶⁷ Selmân-ı Fârisî⁶⁸ gibi

⁶⁰ Mehmed Ākif Ersoy'un Makaleleri (nşr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ve Diğerleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987), s. 32, 35, 36, 37.

⁶¹ Annemarie Schimmel, *Peygamberâne Şair ve Filozof Muhammed İkbal* (çev. Senail Özkan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983), s. 59.

⁶² Ertuğrul Düzdâğ, "Mehmet Ākif Ersoy Hayatı ve Eserleri", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Mehmet Ākif Ersoy Özel Sayı Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (2006): 13; Bilindiği üzere tam adı *Tefsîru'l-Celâleyn* olan kelime ağırlıklı bu tefsir, Celâluddîn el-Mahallî ve Celâluddîn es-Suyûtî tarafından yazılmıştır.

⁶³ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 35, 66, 104.

⁶⁴ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 104.

⁶⁵ Muhammed İkbal, "Darb-ı Kelim," *Muhammed İkbal Doğudan Esintiler* (çev. Ahmed Asrar, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981 içinde), s. 144,

sahabileri öne çıkan yönleriyle zikreder. Ākif de Müslümanlara hitaben bir şiirinde “Eğer çiğnenmemek isterseler seylāb-ı eyyāma;/ Rūcū’ etsinler artık Müslümanlar Sadr-ı İslam’a”⁶⁹ demiş, *Safahat* adlı eserinde, sahabilerden Hz. Ebū Bekir,⁷⁰ Hz. Ömer,⁷¹ Hz. Ali,⁷² Abbās,⁷³ Hz. Hamza,⁷⁴ Ebū ‘Ubeyde,⁷⁵ Ebū Zer,⁷⁶ İbn ‘Avf,⁷⁷ Huzeyfetu’l-‘Adevi,⁷⁸ Hişām b. ‘Ās’a⁷⁹ yer vermiştir. İkbāl ve Ākif şiirlerinde, genelde bu sahabileri, ya kahramanlıkları ya İslam’a olan iştiaqları ya da sahip oldukları doğru ve saf İslam algılarıyla⁸⁰ sunmuş, dönemlerindeki Müslümanlara onları örnek almalarını salık vermişlerdir. İki mütefekkir, bu isimleri söz konusu yönleriyle şiirde zikretmekle İslamcıların “asr-ı saadet İslam’ına dönüş” fikrini adeta örneklendirmişlerdir.

İslamcıların öne çıkardıkları diğer önemli şey, Kur’an’la hayat arasında direkt bağ kurma, klasik tefsir bilgilerini bir kenara bırakarak toplumun sorunlarına Kur’an’dan pratik çözüm üretmektir. Ākif’in “Doğrudan doğruya Kur’an’dan alıp ilhamı, Asrın idrâkine söyletmeliyiz İslam’ı”⁸¹ mısraları ile “Şimdi inmiş zanneder mutlak şu müthiş ayeti”⁸² sözü burada hatırlanabilir. Bu yaklaşım İslamcı çizginin temsilcilerinden Abduh ve öğrencisi Reşit Rıza (1865-1935)’da görülür. Onlar bu yönelişleri ile yaşadıkları toplumun sorunları hakkında (kendilerine göre)⁸³ “anamlı,

⁶⁶ İkbāl, *Benlik ve Toplum*, s. 84, 111, 164, 169; İkbāl, Hz. Ali’nin isimleri ve sırlarına ilişkin özel bir başlık açar ve bunu işler. Bkz. İkbāl, *Benlik ve Toplum*, s. 60-65; İkbāl, “Darb-ı Kelim”, s. 144,122.

⁶⁷ İkbāl, *Benlik ve Toplum*, s. 106, 168.

⁶⁸ İkbāl, *Benlik ve Toplum*, s. 172.

⁶⁹ Ākif, *Safahat*, s. 260.

⁷⁰ Ākif, *Safahat*, s. 156.

⁷¹ Ākif, *Safahat*, s. 157, 217, 218, 221, 225, 285, 353, 354, 367; İkbāl’in Hz. Ali’ye özel bir manzumesi gibi Ākif’in de Hz. Ömer’e özel “Koca Karı ile Ömer” başlıklı manzumesi vardır. Bkz. Ākif, *Safahat*, ss. 75-80.

⁷² Ākif, *Safahat*, s. 3558, 156, 426.

⁷³ Ākif, *Safahat*, s. 75, 78.

⁷⁴ Ākif, *Safahat*, s. 353.

⁷⁵ Ākif, *Safahat*, s. 217, 218.

⁷⁶ Ākif, *Safahat*, s. 367.

⁷⁷ Ākif, *Safahat*, s. 218.

⁷⁸ Ākif, *Safahat*, s. 408.

⁷⁹ Ākif, *Safahat*, s. 409.

⁸⁰ Örneğin Mehmet Ākif, Hz. Ömer’le Ebū ‘Ubeyde arasında geçen ve onun kader anlayışını ortaya koyan olayı şiirsel dille anlattıktan sonra “Kader denince ne anlardı hepsi, anladım a!..” demiş ve saf, doğru kader anlayışını sahabilerle temellendirmiştir. Ākif, *Safahat*, s. 218; Ākif’in gerçek İslam ve Müslümanlık için Kur’an’a ve İslam’ın ilk nesline bakmak gerektiği yönündeki düşüncesini bir Fransızla yaptığı muhavere de görmek mümkündür. Müslümanların bu günkü durumunu dikkate alarak İslam hakkında sözler sarfeden Fransız arkadaşına “bu gün yaşayan müslümana değil, şeriata aslına ve onu doğrudan doğruya Peygamber’den telakki eden sefale ittiba etmek gerektiğini” söyler. Bkz. *Mehmed Ākif Ersoy’un Makaleleri*, s. 75-76.

⁸¹ Ākif, *Safahat*, s. 351.

⁸² Ākif, *Safahat*, s. 181.

⁸³ Parantez içi ifade makale yazarına aittir.

tutarlı, ilmî ve pratik" tavsiyeler ortaya koymak isterler.⁸⁴ Abduh yapılması gereken şeyi şöyle özetler: Kur'an'ı okumak, manası üzerinde düşünmek, onun kendilerine vahyolunduğu kimseler tarafından nasıl anlaşılıp uygulandığını araştırmak.⁸⁵ İkbâl ve Ākif'in Kur'an'ı kendilerine iniyormuşçasına okumaları;⁸⁶ İslamcıların âyetleri yorumlamada nakil ve kaideden çok, pratik çözüme öncelik vermeleri bağlamında değerlendirilebilir. Zira İkbâl'e göre İslam ümmetini ve hakikati, hikâye ve efsane bürümüşdür. Bu durum karşısında o, adeta bu hikâye ve efsanelerden sıyrılarak Müslüman'a Kur'an kelimeleriyle seslenmiştir. O şöyle diyor:

İslam ümmeti hikâyeler içinde boğuldu.

Hakikat efsaneler içinde kayboldu.⁸⁷

Ebedi hayat istiyorsan "lâ teknetû"ya bağlan

Ey gam zindanında olan esir, "lâ tehzen" öğüdüne sarıl.⁸⁸

Ākif de İslamcıların, tefsirlerdeki "gereksiz bilgiler"e getirdiği eleştirileri ve kaynağa dönüş çağrısını kısmen benimsemiş gözükmektedir. Örneğin Ākif, salatalığın şifalı bir yemiş olarak tefsirlerde yer almasını alaycı bir tavırla şöyle işlemiştir: "Duyuldu bir iri ses, arkasından istiğfâr... Meğer geçirti imiş. – Pek şifalı şey şu hıyar: Cacak yedin mi, ne hikmet, hazır hemen tefth...-Evet şifalı yemiştir...-Yemiş mi? Lâ teşbih. –Günaha girme Tefâsirden öyle yazmışlar.⁸⁹

İkbâl ve Ākif ayrıca manzum olarak yaptığı tefsirlerde âyetin nüzul dönemi bilgisine ve rivâyetlere değinmeden yaşadığı dönemle âyet arasında direkt ilgi kurar.⁹⁰ Ancak onların bu yaklaşımları, Kur'an'daki hükümleri yüzeysel bir bakışla hayata taşıdıkları anlamına gelmez. Zira İkbâl ve Ākif'in Müslümanların kader anlayışlarına getirdikleri eleştiriler bilinmektedir.⁹¹ Ākif'in *Köse İmam* adlı şiirinde; hanımını döven ve onu boşamak isteyen

⁸⁴ Jansen, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, s. 62-63.

⁸⁵ Abduh, *Tevhid Risâlesi*, s. 228.

⁸⁶ İkbâl'in Kur'an'a verdiği önem için bkz. Davut Şahin, "Muhammed İkbâl'in Kur'an Anlayışı" (Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002), s. 14-17; Ahmet Albayrak da İkbâl'in kişiliğini oluşturan iki temel dinamikten birinin Kur'an olduğunu söyler. Bkz. Ahmet Albayrak, "Düşünür, Şair ve Aydın Olarak Muhammed İkbâl Portresi", *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 17, (2013): 20; Ākif'in Kur'an'a verdiği önem için bkz. "Mehmet Ākif'e Dair Hatıralar", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Mehmet Ākif Ersoy Özel Sayı Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (2006): 226-227 (Eşref Edip Fergan, *Mehmed Ākif, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul, 1938, c. I, s. 316'den naklen).

⁸⁷ Muhammed İkbâl, *Cebraîl'in Kanadı* (çev. Yusuf Salih Karaca, Furkan Yayınları, İstanbul 1983), s. 127.

⁸⁸ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 108; Kur'an kelimeleri için bkz. Zümer 39/53; Tevbe 9/40.

⁸⁹ Ākif, *Safahat*, s. 100.

⁹⁰ Ākif, *Safahat*, s. 351.

⁹¹ Ākif, *Safahat*, s. 215-219; İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 75, 112.

birinin dört eşe kadar evlenmeyi Kur'an'a dayandırmasını eleştirisi burada hatırlanabilir. Ākif verdiği bu örnekle yüzeysel bir yaklaşımla Kur'an'dan ilham almayı, toplumun şeriata ilişkin cehaletine bağlar ve o, bu cehalete karşı çıkar.⁹²

Öte yandan Ākif'in bütün yazıları geleneksel tefsir yaklaşımından yoksun değildir. Çünkü Sebilürreşad dergisinde yer alan tefsir yazıları, kendisinden beklenen güncel yorumlar dışında bazı kelime tahlilleri, nüzul dönemi bilgisi ve rivayetler içerir. Bu, onun âyet yorumlarında geleneksel tefsir yaklaşımından uzak olmadığına işaret eder. Kendisinden beklenen yorum biçimi ise söz konusu dergide yer alacak tefsir yazılarına ilişkin Ākif'le arkadaşı Halim Sabit (ö.1946) arasında geçen şu diyalogdan anlaşılmaktadır:

Eşref Edip anlatıyor: Halim Sabit dedi ki:

-Ben bu (tefsir) kısmını üstad Mehmed Ākif Bey tarafından yazılmasını çok münasib görürüm.

Üstad tevazu göstererek îtizar etti.

-Bu, benim işim değil, bu ağır yükü bana tahmil etmeyiniz. Onun kavâid ve usulü var ki benim onlarla tevaggulum yok.

Halim Sabit hemen cevap verdi.

-Daha iyi ya! Biz de öyle istiyoruz. Kavâid ve nakliyâttan ziyade doğrudan doğruya Kur'an'dan anladığımızı, duyduğunuzu yazınız. Âyetlerin bize ilhamları bizce en mükemmel tefsirdir.⁹³

Ākif tefsir yazılarında güncel sorunlara Kur'an'dan devşirdiği çözümler, Abduh'tan yaptığı tercüme ve alıntılarla⁹⁴ söz konusu beklentiye yerine

⁹² Ākif, *Safahat*, s. 101-106.

⁹³ Dücane Cündioğlu, *Bir Kur'an Şâiri Mehmed Ākif ve Kur'an Meâli* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2013), s. 444-445.

⁹⁴ Ākif, fikir ve yönteminden etkilendiği Abduh'un yazılarını tercüme etmiştir. Ākif'in Abduh'tan yaptığı tercüme İhya yayınlarından Mehmet Ākif Ersoy adına "Modernleşmek mi İslamlaşmak mı" ismiyle çıkan bir kitapta derlenmiştir. 432 sayfalık bu kitabın ilk 112 sayfası Abduh, Abduh ve Ākif üzerine yazılanlara ayrılmıştır. Kitabı bu haliyle derleyen kim olduğu bilinmemektedir. Ancak Abduh'tan tercüme derleyip latin alfabesine aktaranın Ziya Çil olduğu kitabın girişinde ifade edilmektedir. Bkz. *Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?* (nşr. Halit Çil İstanbul: İhya Yayınları, 1983), s. 15. Ākif'in, Abduh'un Asr süresinin 3. âyetinde geçen "ve tevaşav, Hak, şabr" kelimelerini tercümesi şöyledir: "Tevaş: iki kimseden birinin diğerine bir şey tavsiye etmesidir. "Hak" batıl mukabilidir ki ma'lûmdur. "Şabr" bütün ahlâk-ı fâzılanın anasıdır. Kitabullah'ın tam yetmiş yerinde zikrolunmuştur. Şabr nedir? Şabr ruhun bir melekesidir ki tarik-i hakda tahammülü güç olan şedâide katlanmak, nefsin hoşlanmadığı meşakkatleri sineye çekmek ancak o meleke sayesinde kabil olabilir. Bkz. *Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?* s. 415-417. Ākif bu açıklamaları ilgili âyeti tefsir ederken de alıntılamıştır. Bkz. *Mehmed Ākif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri-Meviza ve Hutbeleri* (nşr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ve Diğerleri, Ankara: DİB Yayınları, 1992), s. 53; Ākif'in Abduh'tan etkilendiğini gösteren diğer husus ise tefsir yazılarında onu kaynak edinmesidir. *Mehmed Ākif'in Kur'an-ı Kerim'i Tefsiri-Meviza ve Hutbeleri*, s. 12, 36.

getirmiş gözükmetedir. Bunun yanı sıra, -yukarıda değindiğimiz gibi- onun tefsir yazıları geleneksel tefsirden de izler taşımaktadır.

Sonuç olarak İkbāl ve Ākif'in özellikle Abduh'un hocası Efgānī'yi rehber edinmeleri, kaynağa dönüş, kavaid ve nakillere yer vermeden direkt Kur'an'dan ilham alma ve pratik çözüm üretme gibi İslamcı çizgide öne çıkan hususları benimsemeleri, İslamcı ekol ve mensuplarından etkilendiklerini hatta onları kendilerine kaynak ittihaz ettiklerini gösterir.

b. Kur'an'a Bakışları

İkbāl ve Ākif'in Kur'an'a yaklaşımlarında Efgānī ve Abduh'un etkisini gördük. Şimdi ise bu iki mütefekkirimizin Kur'an'a bakışlarını biraz daha yakından görelim. İkbāl'e göre Kur'an; teoriden çok uygulama yönü olan,⁹⁵ Allah ve evrenle olan ilişkilerin yüksek şuurunu insanda uyandıran,⁹⁶ bitmez tükenmez ilahî kitaptır.⁹⁷ Ayrıca Müslüman âlimlerin yaptıkları yorumların bir kısmını zorlama olarak nitelendiren İkbāl,⁹⁸ Kur'an'ın ön gördüğü hayat idealiyle modern dünyanın ulaştığı seviye arasında bir uyum arar.⁹⁹ Ākif'e göre ise Kur'an, Müslümanlara doğru yolu gösteren, beşeriyetin ictimai mihverini değiştiren,¹⁰⁰ her bir âyetinde binlerce harikalar bulunan ilimler kaynağıdır.¹⁰¹ Her iki yaklaşımda Kur'an'ın sınırsız bilgi kaynağı oluşu, yaşadıkları toplumla veya toplumun ulaştığı seviye ile ilişkisi öne çıkar.

Bu iki mütefekkirin âyetlerle yaşadıkları toplum veya toplumun ulaştığı seviye arasında ilgi kurmaları; Kur'an'ı sınırsız kaynak olarak görmeleriyle ve doğrudan Kur'an'dan ilham alma çabalarıyla ilgilidir. Onlar bu ilham sayesinde aynı âyeti farklı konulara dayanak edinebilmiş, farklı zeminlere taşıyabilmişlerdir. Örneğin İhlâs suresini şiirde her ikisi de farklı temayla ele almıştır. Ākif tesbihi, cübbesi, kavuk ve hırkası ile göz kamaştıran sofunun meclisinde "kul huvellahu ehad" namesinin yükseldiğini, ancak âyetteki "hüve"nin "ehad"ı değil, sofunun kendisine işaret ettiğini, sofunun

⁹⁵İkbāl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 15.

⁹⁶İkbāl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 25.

⁹⁷İkbāl, Kur'an'ı güneş ve deniz olarak vâsf eder. Bkz. Ebu'l-Hasen en-Nedvî, *Dr. Muhammed İkbāl* (çev. Ali Ulvî Kurucu Ankara: Hilal Yayınları, 1957) s. 36-37; Güneşin dolayısıyla da ışığın kıyamete kadar devam edeceği göz önüne alırsa bu metafor İkbāl'in Kur'an'ı sınırsız kaynak olarak gördüğüne işaret eder. Ayrıca o, Said Halim Paşa'yı bir şiirinde konuşturarak "Kur'an'da yüz taze alem var." der. (İkbāl, *Cavidname*, s. 204). Yüz sayısının kesretten kinaye olduğu hatırlanırsa ona göre Kur'an'ın sınırsız âlemler içerdiği söylenebilir.

⁹⁸Muhammed İkbāl, "Armağan-ı Hicaz," *Muhammed İkbāl Doğudan Esintiler* çev. Ahmed Asrar (İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981 içinde), s. 218.

⁹⁹İkbāl şöyle diyor: "Eğer Allah bana ömür ve cesaret verirse, modern dünyanın, Kur'an'da öngörülen hayat ideallerine nasıl ulaştıklarını gösteren kapsamlı bir tarih yazacağım." İkbāl'in bu sözü Kur'an ile modern dünya arasında ilişki kurduğunu gösterir. Muhammed Münevver, *İkbāl ve Kur'anî Hikmet* (çev. M. Ali Özkan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), s. 88.

¹⁰⁰Cüendioğlu, *Bir Kur'an Şâiri Mehmed Ākif ve Kur'an Meâli*, s. 144.

¹⁰¹Mehmed Ākif Ersoy'un Makaleleri, s. 114.

dilinde “şamed” olsa da midesinin “şanem”le dolu olduğunu söyleyerek, el-İhlâş suresini sofunun eleştirisi için kullanır.¹⁰² İkbâl ise bu surenin ana teması olan tevhitte Müslümanların birlik ve beraberliği için mesaj devşirir.¹⁰³

Buna ilişkin diğer bir örnek İkbâl’in bir konferansında, Âkif’in ise vaazında görülür. Rahman süresindeki *Kulle yeomin hüve fi şe’n* âyetini İkbâl, serî zaman, ilâhî zaman bağlamında işleyerek bu âyetle dinamik ulûhiyyet anlayışını temellendirmiş,¹⁰⁴ buna karşın Âkif bu âyet çerçevesinde Allah’ın her daim işte olduğunu, insanın da onu örnek alarak atıl olmaması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁵ Belirtmek gerekir ki, âyeti farklı konulara kaynak gösterme, tefsir geleneğinin yabancı olduğu bir husus değildir. Öte yandan tefsir geleneğinde bu yaklaşımın izlerinin olması doğru olduğunun garantisi değildir.

Bize göre iki mütefekkirin şiir ve yazılarında âyetleri ve Kur’an kelimelerini kullanırken ve yorumlarken kaide ve nakillere pek iltifat etmemelerinde etkilendikleri ekol ve kişiler rol oynamıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere İkbâl ve Âkif’in etkilendiği İslamcı ekol ve müntesipleri, kaynağa dönüş çağrısında, gelenekteki kaide ve nakillerden uzak kalmayı ön görüyordu. Ayrıca bu iki mütefekkirin kaide ve nakilden uzak yorum yapmalarına, Kur’an’a genel bakışları yardımcı olmuş gözükmektedir. Nitekim İkbâl yazılarında Kur’an’ın ruhu (*spirit of the Qur’ân*),¹⁰⁶ Kur’ânî görüş (*the Qur’ânic view*),¹⁰⁷ Kur’an öğretisi (*the teaching Qur’ân*)¹⁰⁸ gibi ifadelerle; Âkif ise şiirlerinde, *hikmet-i Kur’an*¹⁰⁹ ve *Kur’an’dan ilham*¹¹⁰ ifadelerine yer verir. Şimdi onların Kur’an’a bakışlarının somut örnekleri olan âyet yorumlarını, yorumlama biçimleriyle birlikte görelim.

3. Âyetleri Yorumlama Biçimleri

İkbâl ve Âkif’in âyetlere ilişkin yorumlarını manzum tefsirlerinde¹¹¹ ve diğer yorumlarında görmek mümkündür. Önce manzum tefsirlerine sonra da diğer yorumlarına örnekler verelim. İkbâl ve Âkif’in bu husustaki yaklaşımları esas alınarak manzum tefsir hakkında şunlar söylenebilir: Bu tefsir biçiminde şâir yorumlayacağı âyeti şiirin baş tarafına koyar.¹¹² Güncel/anlatmak istediği bir konuyla alıntılacağı âyeti ilişkilendirir. Daha

¹⁰² Mehmed Âkif, *Safahat*, s. 354.

¹⁰³ İkbâl, *Benlik ve Toplum*, s. 168-175.

¹⁰⁴ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 76.

¹⁰⁵ Mehmed Âkif’in *Kur’an-ı Kerimi Tefsiri -Meviza ve Hutbeleri-*, s. 108.

¹⁰⁶ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 20, 167, 176, 193, 194.

¹⁰⁷ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 193.

¹⁰⁸ İkbâl, *İslam’da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 227.

¹⁰⁹ Âkif, *Safahat*, s. 143.

¹¹⁰ Âkif, *Safahat*, s. 351.

¹¹¹ Manzum tefsir: Âyetin şiir formunda yorumlanması olarak görülebilir.

¹¹² Bu kelimenin kullanımı için bkz. Cündioğlu, *Bir Kur’an Şâiri Mehmed Âkif ve Kur’an Meâli*, s. 224.

sonra āyetten aldığı ilhamla bu konu çerçevesinde yorumlar yapar. Yorumunda, kaide ve nakilden çok duyuş ve sezışe bağlı kalır.¹¹³ Tefsir geleneğinde işārī yorumu andıran bu yorum biçiminin kaide ve nakilden uzak olması, sadece yorumun şiir türünde olmasına bağlanamaz. Çünkü İkbal nesir yazılarında da bu yönlere pek yer vermemektedir. Önce İkbal'in tamamını tefsir ettiği el-İhlās süresinin ilk āyeti ve bu āyete getirdiği yorumu görelim.

Ķul huve llahu eĶad'¹¹⁴/De ki, O Allah birdir.

İkbal bu āyetin yorumuna, rüyasında Hz. Ebū Bekir'e; "Dünyada yaşanan ıstrabın, dertlerin çaresi nedir?" sorusuyla başlar. Mānevī âlemde gerçekteşen diyalogdaki bu soruyu Hz. Ebū Bekir, el-İhlās süresinde tespit ettiği tevhid sırrıyla cevaplar. Bu tevhid, şirkin zıttı olan tevhidden ilham alır, ama ondan öte bir şeydir. Müslümanların ırklara göre bölünmeyip Müslüman ismi altında tevhid etmeleri tevhidin söz konusu sırrıdır. O şöyle der:

...

Vahdeti parça parça etmeye kalkışma.

Ey bir olana tapan ve ona hizmet eden,

Ne zamana kadar ikilikten fayda umup duracaksın?

Sen, kendi kendini mahkûm etmişsin.

Dilinle söyleyip durduęunu, gönlünle ve ruhunla hisset.

İkbal, kendi döneminde tevhidin ancak bu şekilde açık hale geleceğini düşünür. Hatta ona göre vahdet soyut bir fikirdir, ancak Müslümanların birliği ile görünür olur. İkbal'e göre bu vahdet, tevhidin amel haline dönüşmüş biçimidir.¹¹⁵

Mütefekkirimiz İkbal, İhlās süresinin ilgili āyetinin manzum tefsirini nüzul döneminde yaşayan Hz. Ebū Bekir'in sözleriyle yapar. Ancak onun bu tavrı āyeti yorumlamada nüzul dönemine atıfta bulunması şeklinde anlaşılmamalıdır. Çünkü Hz. Ebū Bekir, bu sözleriyle o āyete ilişkin nüzul döneminde yaşananları aktarmış değildir. Herhalde İkbal bu āyetten aldığı ilhamla, Hz. Ebū Bekir'in halifeliği üstlenerek dağılmak üzere olan Müslümanları birliğe (tevhide) sevk etmesi arasında ilgi kurmuş, onu bu āyet hakkında konuşmaya yetkili görmüştür. Bu yorumuyla o, ırklara bölünüp vahdetini kaybetmiş Müslümanlara birlik olmaları yönünde mesaj vermek istemiştir.

¹¹³ Kur'an'ın şiirle yapılan yorumunu içeren bir kitap için bkz. Mehmet Nafız Akınoğlu, *Kur'an-ı Kerim'in 30. Cüz'ünün Şiir İle Yorumu, Dinî ve Ahlakî Şiirler* (Ankara: Nüve Matbaası, tsz).

¹¹⁴ İhlās, 112/1.

¹¹⁵ İkbal, *Benlik ve Toplum*, s. 168-169; İhlās süresi diğer āyetlerin tefsiri için bkz. Davut Şahin, "Muhammed İkbal'in Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri", s. 24-26.

Şimdi de Mehmet Âkif'in şiirine alıntıladığı İsrâ sûresinin 72. âyetine ilişkin yaptığı manzum tefsiri¹¹⁶ özetleyelim. Önce âyet ve âyete verdiği meâli görelim: *Vemen kâne fi hâzihî e'mâ fehuve fil âhirati e'mâ ve edallu sebîlâ/Kimin bu dünyada gözü kapalı ise âhirette de kapalıdır, hattâ oradaki şaşkınlığı daha ziyadedir.*

Önce Âkif şiirinde dünyanın fâni, ahiretin ebedi olduğuna dikkat çekerek dünyayı önemsemeden yalnız ahiret için çalışan Müslümanları eleştirir. Âyeti bu bağlamda ele alarak bu tavrın yanlış olduğunu şu sorularla temellendirir. *Eğer sadece maksat ahiretse bu dünyanın yoktan var edilmesinin hikmeti nedir? İnsan maddeler dünyası ile niçin yüzleşmektedir? İmtihan niye vardır? Cihanın aslı yoksa yaratılış abes midir?*¹¹⁷ *Dünyaya gelmekten maksat sadece gitmek midir? Anlamak hırsıyla da olsa uğraşmak gerekmez mi?* Bu soruların ardından Âkif Müslümanlara yol göstermeyi de ihmal etmez ve özetle şöyle der:

Bu hayat madem insan için imtihan, yarın pişman olmamak için hayatı ganimet bilip değerlendirmelidir. Bu gerçeği görmeyip gayret etmiyorsan insan değilsin demektir. Zamanın sefaletle niçin geçsin? Çabaların niçin az, Allah'a inancın yok mu? Dünya elinde iken çalış da dünyada insan ol. Öbür dünyada yok yerden kimse sana insanlık bahşetmez. Dilinden ahiret düşmüyor ama ona yönelik atıl bir tavır sergiliyorsun. Eğer böyle eli boş gidersen orada ellerin boş kalır. Artık hayaller peşinde koşma. Gözünü hakikatlere kapama. Dünyanın hakikat olduğunu ahirette anlayacaksın.¹¹⁸

Burada İkbâl ve Âkif'in Kur'an'ı güncel okumalarına birer örnek daha vermek istiyoruz. Önce İkbâl'in aklın somut şeyler ötesine geçmesini âyetle temellendirmesini görelim. O şöyle diyor: Bilgi, hissedilir somut şeylerle başlar. İnsan aklının bu somut şeylerden öteye geçmesi ancak onu yakalayıp zapt etmesi ve onun üzerinde güç kurmasıyla mümkün olur. Bu yargıdan sonra o, Rahman sûresinin 33. âyetini getirir.¹¹⁹ Âyet şöyledir: *"Ey insan ve cin toplulukları, eğer göklerin ve yerin ötesine geçmeye gücünüz yetiyorsa haydi geçin. Siz oralara ancak bir güç sayesinde geçebilirsiniz."* Âyette insan ve cin topluluklarının yer ve göğün ötesine ancak bir güçle geçebileceği konu edilmektedir. İkbâl açıklamasında âyetteki "sulţan" kelimesini insanın somut şeyler ötesine geçme "gücü" (sezgi) ile ilişkilendirerek yorumunu âyetle destekler. Böylece bu âyet İkbâl'e, insan ve cinin sezgi ile somut şeylerden öte geçebileceğini gösterir.

¹¹⁶ Âkif manzum tefsir yaptığı halde manzum meale pek sıcak bakmamaktadır. Yaşadığı dönemin gündemini çokça meşgul eden "Türkçe Kur'an" tartışmaları ve yazılarında sade dil kullanmayı önemsemesi bunda rol oynamış gözükmektedir.

¹¹⁷ Bu ifade aslında "Cihanın aslı yok, diyorsun. Yaratılış abes bir şey desem ne dersin?" şeklindedir. Şiiri özetleyerek aktardığımızdan metni bu şekilde düzenlemeyi uygun gördük.

¹¹⁸ Âkif, *Safahat*, s. 255-256.

¹¹⁹ İkbâl, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, s. 180.

Ākif'in Kur'an'ı güncelleme çabalarını bilimsel verileri Kur'an'da araması bağlamında görmek mümkündür. Şu sözleri onun bu yönünü göstermektedir: Mademki ağızdan çıkan ses kaybolmuyor, -... radyo bunu isbat etti- bir gün gelecek fen terakki edecek. Olabilir ki geçmiş zamandaki sözler de alınabilecek. Buna şu âyet-i kerime delil olabilir: *"Bu kitabımız gerçekten sizin aleyhinize konuşuyor. Biz yaptıklarımızı şüphesiz kaydediyorduk"* (Câsiye 45/29).¹²⁰ Bu âyette aslında insanın dünyada yaptıklarının ahirette kendisine bildirileceği konu edilmektedir. Ancak Ākif gelecekte olan fen ile bu dünyada iken de geçmişte söylenenlere muttali olunabileceğini söylemiş, teknolojik aletleri örnek göstererek âyeti "bilimsel" yorumlama yoluna gitmiştir.

Bu âyet yorumları, iki mütefekkirimizin hem Kur'an'a vukûfiyetini hem de topluma sunmak istedikleri mesajlarının kaynağının Kur'an olduğunu göstermektedir. Yorumları nüzul dönemine atıftan çok, yaşadıkları toplumun sorunlarına ilişkin tespit ve çözümler içermektedir. Görebildiğimiz kadarıyla İkbal ve Ākif'in âyetleri kullanım amacı, ya işledikleri konuyu Kur'an'la temellendirerek o ifadeye/kelimeye yeni bir boyut kazandırmak ya da insanların zihninde yanlış yer eden ve böylece hayatlarına Kur'an'ın istediği şekilde yön veremeyen insanlara âyetlerin asıl maksatlarını açıklamaktır. Böylece bu iki mütefekkirimiz, âyetleri okuyan ama dilinden kalbine, kalbinden davranışına yansıtamayan, onlara ilişkin yeni açılımlar getiremeyen ve bu âyetlerle bireysel ve ictimâî hayata yön veremeyen insanlara yol göstermek istemişlerdir.

Sonuç

İkbal ve Ākif'in Şiirlerinde kullandıkları Kur'an kelimeleri ve yaptıkları manzum tefsirler; Kur'an birikimlerini ve ona vukûfiyetlerini gösterir niteliktedir. Şiirlerindeki mesajı anlayabilmek için söz konusu kelimenin anlamını, şiir ve Kur'an'daki bağlamını bilmek gerekir. Çünkü İkbal ve Ākif, Kur'an kelimelerini özenle seçmiş, onları şiire bilinçli olarak yerleştirmiş, bu yönelişlerinde topluma mesaj verme amacı gütmüşlerdir.

İkbal ve Ākif'in fikirleri ve sorunlara yaklaşımları incelendiğinde yaşadıkları dönemin özellikle ilim ve siyasetine etki eden İslamcı akımdan ve mensuplarından etkilendikleri görülür. Bu akımın öncüsü Cemâleddin Efgâni'den övgüyle bahsetmeleri ve onun çizgisinde yer alan metodları benimsemeleri bu tespiti doğrular. Söz konusu İslamcı çizginin on dört asır boyunca oluşan geleneği atlayarak direkt kaynağa başvurma çabası onlarda da görülür. Zira onlar temel kaynak olan Kur'an'ın gelenek içerisinden değil de doğrudan okunması ve ondan ilham alınması gerektiğini düşünür. Böylece onlar bu yaklaşımlarıyla Kur'an'ı kendi görüş ve düşüncelerine

¹²⁰ Cemal Kurnaz, "Halkın Çağdaş Şairi", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Mehmet Ākif Ersoy Özel Sayı Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi 7*, (2006): 42 (Eşref Edip, Mehmet Ākif Hayatı ve Eserleri c. I, s. 245'den naklen).

daha kolay dayanak edinmiş olur. Her ikisi de asr-ı saadet dönemine ve belli sahabelere atıfta bulunur, ancak bu atıflar müfessirlerin âyetleri açıklamak için nüzul dönemine yaptığı atıflardan çok, İslamcılarının kaynağa dönüş çağrısı ile ilgili gözükmetedir.

İkbal ve Âkif manzum tefsirlerinde ise güncel bir konuyu ele alır onu âyetle harmanlayarak yorumlarlar. Bu yorumlarda genelde Müslüman toplumun sorunları ve bu sorunlara önerdikleri çözümler yer alır. Söz konusu yaklaşımlarında âyetleri yorumlama yöntemi de kendini ele verir. Tefsir geleneğinde tasavvufî yoruma oldukça benzeyen sezgi ve duyuşa dayalı bu yorum biçimi, onların Kur'an'a bakışı ile de yakından ilgilidir. Tasavvufî yaklaşımda öne çıkan Kur'an'ın bitmez tükenmez kaynak oluşu fikri, onlarda da kendini hissettirir. Her iki mütefekkir İslamcı kaynaktan beslenmiş olmalarına rağmen aynı âyeti farklı temalarla işlemiş, bu farklılıkta duyuş ve sezisteki farklılıkları belirleyici olmuştur. Bu yaklaşımlarında ayrıca "Kur'an'ın ruhu, Kur'an öğretisi" gibi genel yönelişleri onlara yardımcı olmuştur.

Kaynakça

Abduh, Muhammed ve Reşid Rıza, *Tefsîru'l Menâr*, Kahire: Dâru'l-menâr, 1366/1947.

Abduh, Muhammed, *Tevhid Risâlesi*, çev. Sabri Hizmetli, Ankara: Fecr Yayınları, 1986.

Akinoğlu, Mehmet Nafız, *Kur'an-ı Kerim'in 30. Cüz'ünün Şiir İle Yorumu Dîni ve Ahlaki Şiirler*, Ankara: Nüve Matbaası, tsz.

Albayrak, Ahmet, "Düşünür, Şâir ve Aydın Olarak Muhammed İkbâl Portresi," *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 17, (2013): 12-25.

Albayrak, Ahmet, "Türkçede Muhammed İkbâl," *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 17, (2013): 553-657.

Cündioğlu, Düccane, *Bir Kur'an Şâiri Mehmed Âkif ve Kur'an Meâli*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2013.

Durmuş, İsmail, "Şiir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010, c. XXXIX, s. 144-154.

Düzdağ, Ertuğrul, "Mehmet Âkif Ersoy Hayatı ve Eserleri," *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Mehmet Âkif Ersoy Özel Sayı Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (2006).

Erkilet, Alev, "Muhammed İkbâl'de İslâmcılık Düşüncesi: Müşterek Ferdîyetçilik İcmâ ve Benlik Temelli İslâmî Diriliş Programı," *Boyun Eğmeyen Ateşin Dili Muhammed İkbâl Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 17, (2013): 71-83.

- Ersoy, Mehmed Ākif, *Safahat*. nşr. Orhan Okay ve Mustafa İsen, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.
- Günaydın, Yusuf Turan, "Mehmet Ākif Ersoy Kaynakçası (1911-2007)", *Karakter Ābidesi ve Bir Çılgılık Olarak Mehmet Ākif Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 12, (2008): 659-751.
- İkbal, Muhammed, "Armağan-ı Hicaz," *Muhammed İkbal Doğudan Esintiler*, çev. Ahmed Asrar İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981 içinde, s. 199-222.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dīnī Düşüncenin Yeniden Doğuşu*, çev. Ahmet Asrar, İstanbul: Birleşik Yayınları, tsz.
- İkbal, Muhammed, *Benlik ve Toplum*, çev. Ali Yüksel, İstanbul: Birleşik Yayınları, 1999.
- İkbal, Muhammed, *Cāvidnāme*, çev. Annemarie Schimmel, İstanbul: Kırkambar Yayınları, 1999.
- İkbal, Muhammed, "Darb-ı Kelim," *Muhammed İkbal Doğudan Esintiler*, çev. Ahmed Asrar, İstanbul: Düşünce Yayınları, 1981 içinde, s. 135-195.
- Jansen, J.J.G, *Kur'an'a Bilimsel-Filolojik-Pratik Yaklaşımlar*, çev. Halil Rahman Açar, Ankara: Fecr Yayınları, 1993.
- Kara, İsmail, "Tanzimattan Cumhuriyete İslamcılık Tartışmaları," *Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*. İstanbul: İletişim Yayınları, t.y.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi I Metinler Kişiler*, İstanbul: Dergāh Yayınları, 2011.
- Karaman, Hayrettin, "Efgānī", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, c. X, s. 456-466.
- Kurnaz, Cemal, "Halkın Çağdaş Şairi", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Mehmet Ākif Ersoy Özel Sayı Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (2006): 34-44.
- Mahluf, Muhammed, *Kelimātu'l-Kur'an*. Beyrut: Dāru İbn Kesir, 2002/1423.
- "Mehmet Ākif'e Dair Hatıralar", *Bilim ve Aklın Aydınlığında Eğitim Mehmet Ākif Ersoy Özel Sayı Milli Eğitim Üç Aylık Eğitim ve Sosyal Bilimler Dergisi* 7, (2006):211-229.
- Mehmed Ākif Ersoy'un Makaleleri*, nşr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ve Diğerleri, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Mehmed Ākif'in Kur'an-ı Kerimi Tefsiri-Meviza ve Hutbeleri*. nşr. Abdulkerim Abdulkadiroğlu ve Diğerleri, Ankara: DİB Yayınları, 1992.
- Modernleşmek mi İslamlaşmak mı?* nşr. Halit Çil, İstanbul: İhya Yayınları, 1983.

- Münevver, Muhammed, *İkbal ve Kur'anî Hikmet*, çev. M. Ali Özkan, İstanbul: İnsan Yayınları, 1995.
- en-Nedvî, Ebu'l-Hasen, *Dr. Muhammed İkbal*, çev. Ali Ulvî Kurucu, Ankara: Hilal Yayınları, 1957.
- en-Nedvî, Ebu'l-Hasen, *İkbal'in Mesajı*, çev. Yusuf Işıcık, İstanbul: Birleşik Yayınları, 1999.
- Özervarlı, M. Said, "Muhammed Abduh," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2005, c. XXX, s. 482-487.
- Paçacı, Mehmet, *Çağdaş Dönemde Kur'an ve Tefsire Ne Oldu?*, İstanbul: Klasik Yayınları, 2012.
- Schimmel, Annemarie, *Peygamberâne Şâir ve Filozof Muhammed İkbal*, çev. Senail Özkan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1983.
- Şahin, Davut, "Muhammed İkbal'in Kur'an Anlayışı," Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- Şahin, Davut, "Muhammed İkbal'in Düşüncesinde Kur'an'ın Yeri", *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, (2014): 19-46.
- Tezcan, Tuğrul, "Kur'an'da Şûrâ Kavramı ve Çağdaş Yorumları", Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2010.
- Türer, Celal, "Muhammed İkbal'in Kur'an Tasavvuru," *Diyanet İlmi Dergi* 46, (2010): 63-78.
- Yanar, Işık, "Yirminci Yüzyıl İslam Düşüncesine Mehmet Âkif'in Katkıları," *Karakter Âbidesi ve Bir Çılgılık Olarak Mehmet Âkif Hece Aylık Edebiyat Dergisi* 12, (2008): 126-135.

